

ХҒТАР 16.21.07
Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-37-48>

Қазақ және ағылшын мақал-мәтелдеріндегі «уақыт» ұғымы

Д.М. Әбітай¹ , Ф.К. Исмаилова²

¹ Өл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: ¹ abitaydinara@mail.ru, ² fari1996@mail.ru)

Аңдатпа. Ағылшын және қазақ мақал-мәтелдеріндегі «уақыт» ұғымы екі түрлі тіл мен мәдениеттегі уақытты қабылдаудың мәдени және философиялық аспектілері жөнінде қызықты зерттеу жұмысын ұсынады. Уақыт – әмбебап тұжырымдама, алайда оның интерпретациясы мәдени контекстке орай айтарлықтай өзгеріп отыруы мүмкін. Мақал-мәтелдер халық даналығының көрінісі ретінде түрлі ұлттардың уақытты қалай қабылдайтынын және бағалайтынын түсінудің маңызды құралы болып табылады. Бұл мақалада уақыт ұғымы екі мәдениеттің мақал-мәтелдерінде қалай көрініс тапқаны зерттеліп, олардың танымында уақытты қабылдаудағы ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі уақыт туралы мақал-мәтелдерді салыстырмалы талдау уақыт ұғымын түсіну тәсілдемелеріндегі айырмашылықтарды ғана емес, оның маңыздылығы мен қайтымсыздығын түсіну секілді жалпы белгілерді де анықтауға мүмкіндік берді. Ағылшын лингвомәдениетінде уақыт көбінесе тиімділікке, жетістікке қол жеткізу жолындағы басты фактор ретінде көрінсе, қазақ халқы уақытқа философиялық мән жүктейді. Екі халықтың дүниетанымындағы осындай көзқарастар мен ұстанымдарды анықтау барысында салыстырмалы зерттеу әдісі басшылыққа алынды. Нәтижесінде, бұл зерттеу мәдени айырмашылықтар мен ұқсастықтарды тереңірек түсінуге ықпал етеді, сонымен қатар, тілдің мәдени құндылықтарды таныту құралы ретіндегі рөлін айқындайды. Зерттеу жұмысы мәдени антропология мен лингвистика саласында әрі қарай зерттеулер жүргізуге негіз бола алады, тіл, мәдениет және белгілі бір ұлт дүниетанымының байланысын түсінуге жаңа мүмкіндіктер ашады.

Түйін сөздер: лингвомәдениет, уақыт, философия, дүниетаным, мақал-мәтелдер, халық даналығы, мәдениет.

Түсті: 29.03.2025; Жөнделді: 18.05.2025; Мақұлданды: 31.05.2025; Онлайн қолжетімді: 25.06.2025

Кіріспе

Мақал-мәтелдер паремияның түрі ретінде белгілі бір халықтың тәжірибесі мен сол халық үшін маңызды деп танылатын тұрмыстық, әлеуметтік, тарихи және рухани идеялар мен түсініктерді бейнелейді. Олар халық даналығының жарқын үлгісі іспеттес, сондай-ақ, түрлі мәдениеттердің өзгешелігі мен тілдік санасының бірегей ерекшеліктерін де танытуға тікелей ықпал етеді. Уақыт ұғымы – кұллі адамзаттың өмірі мен дүниетанымның іргетасын құрайтын ең негізгі аспектілердің бірі. Ол өмірдің барлық дерлік саласын қамтып, халықтардың тілдері, мәдениеттері мен салт-дәстүрлері арқылы көрініс табады. Қазақ және ағылшын тіліндегі уақыт туралы мақалдар бұл халықтардың күнделікті тұрмыс-тіршіліктері мен өмірлік тәжірибелері жайлы ғана емес, сонымен қатар, уақытты қабылдауға қатысты белгілі бір ұстанымдары мен құндылықтары туралы да маңызды ақпарат ұсынады.

Белгілі бір халықтың тілдік әрі мәдени мұрасы, әрі сол халыққа тән діл, ұлттық болмыс, бірегей құндылықтар мен дүниетанымның көрінісін танытатын мақал-мәтелдерді лингвомәдени феномен ретінде қарастыру ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерін түсінуге, сонымен қатар, түрлі халықтар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдерде кодталған мәдени құндылықтар түрлі ұлттардың адамгершілік, қоғамдық қатынастар мен олардың өмірге және табиғатқа деген ұстанымдары туралы түсініктерді қалыптастырады. Олар коммуникативтік немесе прагматикалық функцияны ғана атқарумен шектелмей, аға буын мен өскелең буын арасында білім мен өмірлік тәжірибені тасымалдау құралы ретінде де қызмет етеді. Мақал-мәтелдер халықтың тарихи, мәдени және әлеуметтік тәжірибесінің өзіндік айнасы тәрізді. Бүгінгі таңда қарқынды түрде орын алып жатқан өзгерістер мен даму жағдайында мақал-мәтелдер тұрақты құндылықтарды насихаттаудың негізгі тәсілдерінің бірі болып қала береді. Оларды зерттеу әрбір ұлт үшін айрықша маңызға ие мәдени бірегейлікті сақтау жолында үлкен рөлге ие.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – қазақ және ағылшын тілдеріндегі уақыт ұғымына қатысты мақал-мәтелдерге салыстырмалы талдау жүргізу. Біз осы мақсатта уақыт туралы түсініктерді қалыптастыруға түрлі мәдени контекстер қалай ықпал ететінін айқындап, қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдер арқылы ортақ немесе өзгеше ерекшеліктерді анықтайтын боламыз.

Осы мақсатты жүзеге асыру үшін мынадай міндеттер қойылды:

1. Қазақ және ағылшын мәдениетіндегі «уақыт» ұғымын қарастыру;
2. Қазақ және ағылшын тіліндегі «уақыт» ұғымына байланысты мақал-мәтелдерді жинау және талдау жүргізу;
3. Екі мәдениеттегі уақыт ұғымына қатысты негізгі тақырыптар мен мотивтерді анықтау.
4. Мақал-мәтелдер мазмұнындағы уақыт ұғымына қатысты мәдени ұстанымдар мен философиялық тұжырымдарға салыстырмалы талдау жүргізу.

Зерттеу нысаны – қазақ және ағылшын тілдеріндегі уақыт ұғымына қатысты мақал-мәтелдер.

Зерттеу пәні – мақал-мәтелдер.

Зерттеудің өзектілігі – түрлі мәдениеттер арасында өзара ынтымақтастықты нығайтуға ықпал ететін негізгі факторларды айқындау жолында мәдениетаралық зерттеулер жүргізуге қызығушылықтың артуына негізделген. Уақыт жөніндегі мақал-мәтелдерді зерттеу қазақ және ағылшын тілі мен осы тілдерде сөйлейтін халықтардың мәдениеттері туралы біздің таным көкжиегімізді кеңейтіп қана қоймай, мәдениетаралық коммуникация орнату бойынша дағдымызды дамытуға да ықпал етеді.

Зерттеудің материалдары мен әдістері. Зерттеу материалдары ретінде қазақ және ағылшын тіліндегі «уақыт» туралы мақал-мәтелдер қарастырылды.

Зерттеудің теориялық және әдістемелік негізін Г. Мамырбекова, Л.Н. Уткина, Д.С. Ковалевич, Ю.А. Сорокин, М. Джусупов, К.Е. Алибекова, Ш. Мажитаева, А.Д. Паизбекова, С.А. Чугунова, А. Амирова, А. Бейсенбай, Ж. Өмірбекова Т.Г. Орлова, Е.Э. Хлебникова, Л.В. Никитинская және Д.А. Разоренов секілді зерттеушілер мен ғалымдардың мақал-мәтелдер және уақыт ұғымы мәселелері жөніндегі еңбектері құрады.

Қазақ және ағылшын мақал-мәтелдеріндегі уақыт ұғымын зерттеу мына әдістерді қамтыды:

Мақсатты іріктеу, зерттеу жұмысының мақсатына сәйкес қазақ және ағылшын тіліндегі уақыт ұғымына қатысты мақал-мәтелдер іріктелді.

Салыстырмалы әдіс, мақаланы жазу барысында қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жүргізілді.

Лингвомәдени талдау әдісі, мәтін, біздің жағдайда мақал-мәтелдер мәдени құбылыс ретінде қарастырылып, мәдени ақпараттың тілдік және жалпы мәтіндік қабылдануына талдау жасалды.

Осы әдістерді қолдану нәтижесінде қазақ және ағылшын тіліндегі уақыт ұғымы туралы әр ұлтқа тән соны көзқарастар мен ортақ ұстанымдар анықталды.

Осылайша, бұл зерттеу жұмысы халық даналығы тұрғысынан қазақ және ағылшын тілдерінде «уақыт» туралы бірегей тұжырымдамалар қалай қалыптасқанын анықтауға бағытталған. Зерттеу жұмысының нәтижесі түрлі мәдениет өкілдері арасындағы өзара іс-қимылды арттыруға және халықаралық ынтымақтастықты дамытуға өз үлесін қосады деген сенімдеміз.

Талқылау және нәтижелер

Әрбір халыққа тән өзіндік мәдениетті тану барысында оның тіліне, тарихына, әлеуметтік жағдайына, географиялық орналасу аймағына, ділі мен дініне кешенді талдау жүргізіледі. Біздің зерттеуіміздің нысаны – уақыт жөніндегі мақал-мәтелдер болғандықтан, біз осы ұғымдарға байланысты тілдік және мәдени аспектілерге баса назар аудардық. Амированың пікірінше «мақал-мәтелдер – ұлттық сана мен болмыстың, талғам мен тәжірибенің, ұлттық танымдағы әлем картасының тілдік көрсеткіші» [1, 9]. Ал «уақыт» ұғымы – кез келген тілде түрлі тәсілдер арқылы көрініс табатын концептуалдық жүйенің маңызды компоненті. Өйткені «уақыт» ұғымы белгілі бір кезеңдегі менталитет, ұстанымдар, тарихи оқиғалар туралы дерек ұсына алады. Яғни бұл түсінік «салт-дәстүр, әдет-ғұрып, тұрмыс-тіршілік, мәдениет, күнделікті өмір, нормалар туралы білімді кодтайтын жан-жақты менталды білім мен көп қабатты құрылымның (этимологиялық,

универсалдық, ұлттық қабаттар)» кешені [2, 100]. Бұл турасында Джусупов «ұлттық-мәдени кешен – тілдің паремиологиялық құрамының ажырамас құрамдас бөлігі» [3] деген тұжырым жасайды. Уткина уақыт ұғымына «әлемнің тілдік және ғылыми бейнесінің негізін қалайтын абстрактылы ұғым және феномен» [4, 83] деген анықтама берсе, Сорокин ««уақыт» концептісін – әлемнің концептуалдық көрінісін құрайтын негізгі және күллі адамзатқа ортақ маңызды концептілердің бірі» [5, 112] ретінде қарастырады.

«Уақыт» ұғымының грамматикалық концептісінің табиғаты «этникалық өзгешелікке» ие болуы әрбір ұлттың географиялық орналасуына, ата-баба дәстүріне, дінге, этникалық ортасына, мәдени байланыстарға, тілдік ерекшеліктерге негізделеді. Мәселен, ағылшын тілінде грамматикалық уақыт әдеттегі уақыттың аудармасы «TIME» емес, «TENSE» сөзі арқылы беріледі. Разоренов бұл жөнінде «XIV ғасырда ағылшындар өздерінің «этникалық көршісі» Францияның ықпалы мықты болғандықтан, уақытты грамматикалық тұрғыдан белгілеу мақсатында олардан осы сөзді кірме сөз есебінде қабылдаған» [6, 331] деген пікір білдіреді. Қазіргі таңда ағылшын тілінде етістіктің шақтарын белгілеу үшін *Past, present, and future tenses* категориялары қолданылады. Қазақ тілінде де уақыт ұғымының грамматикалық категориясы осыған ұқсас құрылымда көрініс табады. Мәселен, осы шақ, өткен шақ, келер шақ. Мұндағы «шақ» сөзі уақыт ұғымын айқындайтын анықтамалардың бірі. Мамырбекованың «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігінде» араб тілінің «уақт» деген сөзінің қазақ тіліне уақыт ретінде еніп, мынадай мән-мағыналарды білдіретіні жазылған:

1. Шақ, сәт.
2. Маусым, мерзім.
3. Мезгіл, кезең [7, 560].

Қазақ тіліндегі «уақыт» ұғымы лингвомәдениеттану тұрғысынан қарастырғанда жан жақты талдауды талап ететін көп қырлы аспект. Ол тілдің лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар мәдени, тарихи және әлеуметтік контекстерді де қамтиды. Көшпелі өмір салтымен және табиғатпен тығыз байланысты қазақ мәдениетінде уақыт ұғымы үлкен маңызға ие. Яғни жоғарыда айтылған факторлардың негізінде бұл ұғымды бірнеше негізгі аспектілер арқылы қарастыруға болады.

Көшпелі өмір салты үздіксіз көшіп-қонуды білдірген, яғни ежелде қазақтар уақыт өзгеруіне, яғни мезгілдердің ауысуына орай кеңістікті де ауыстырып отырған. Мысалы, жазда жайлауға, қыста қыстауға көшкен. Қазақ өркениеті мен мәдениетінде бұл ұғым жан-жақты, күрделі әрі мәдени бояуларға қанық түсініктер. Бұл ұғым қазақ халқының тілінің байлығын, дәстүрі мен халық даналығын, олардың әлемнің тілдік бейнесін қабылдаудағы бірегейлігін көрсетеді.

Ағылшын тіліндегі «уақыт» олардың уақыт туралы ұлттық түсініктерін, мәдени салт-дәстүрлері мен әлеуметтік нормаларын бейнелейтін көп қырлы лингвомәдениеттік ұғым. Ағылшындар уақыт ұғымына қандай да бір жетістікке, табысқа жету жолындағы ресурс ретінде қарайды. Яғни ағылшындықтарда уақыт ақылмен, есеппен сарапталып, барынша тиімді жұмсалуды тиіс құбылыс ретінде қабылданған. Еуропалықтарда, оның ішінде ағылшындарда «уақыт» ұғымы әрдайым қозғалыс контекстінде қарастырылады. Д. Лакофф пен М. Джонсон бұл жөнінде «Адам бір-бірінің орнын басатын оқиғалар тізбегі, яғни қозғалыс арқылы уақыт туралы түсініктерін қалыптастырды» [8, 28] дейді. Енді қазақ және ағылшын тіліндегі осы ұғымның бірнеше аспектілерін қарастырайық:

1-кесте. Қазақ және ағылшын лингвомәдениетіндегі «уақыт» ұғымы

Ағылшын лингвомәдениеті	Қазақ лингвомәдениеті
<i>Уақыттың кезеңділігі, қайталымдылығы</i>	
Ағылшындар уақыт ұғымын тізбек сипатында қабылдауға бейім, бұл түсінік олардың мәдениеттері мен тілдерінде айқын көрініс табады. Яғни, олардың түсініктеріне сәйкес, оқиғалар бірінен кейін бірі орын алады, әрбір оқиғаның соңынан жаңасы басталады. Уақыт циклды, қайталымды құбылыс ретінде қабылданатын мәдениеттермен салыстырғанда, ағылшындарда уақыт үздіксіз даму, алға жылжу арқылы өзгешеленеді.	Қазақ мәдениетінде уақыт қайталымды құбылыс ретінде қабылданады. Бұл жыл мезгілдерінің ауысуы, жыл құстарының ұшып кетуі – қайта оралуы, көшпелі өмір салтына сай жазда төрт түлікті жайлауға, қыста қыстауға айдауы секілді табиғи циклдарға байланысты болуы мүмкін.
<i>Лексикалық ерекшеліктер</i>	
Ағылшын тілінде уақыт ұғымына қатысты мынадай түсініктер мен сөз тіркестері бар: Мысалы: Time – түрлі контексте қолданыла алатын, уақытты белгілеуге арналған жалпы сөз; Tense – тілдегі уақыттық қатынастарды белгілейтін грамматикалық категория. <i>Time is money</i> (Уақыт – ақша) – ағылшын мәдениетінде уақыт тиімді пайдалануды қажет ететін бағасыз ресурс ретінде қарастырады. Сондай-ақ, Time flies (Уақыт – зымыран); Killing time (Уақытты өлтіру) деген тіркестер мен мәтелдер уақыттың жылдамдығын, оның қайта орнына келмейтінін сипаттайды.	Қазақ тілі уақыт ұғымына қатысты көптеген түсініктер мен сөз тіркестеріне бай. Мысалы: Уақыт – түрлі контексте қолданыла алатын, әлдебір кезеңді немесе мезгілді белгілеуге арналған негізгі сөз. Шақ – белгілі бір іс-әрекеттің орындалу уақытын білдіру мақсатында қолданылатын грамматикалық категория. «Уақыт – алтын» – уақыттың баға жетпес құндылығын білдіретін сөз тіркесі. «Кеш», «кеше» және «ертең» – нақты уақыт кезеңдерін білдіретін сөздер, бұл сөздердің мәдени мәні бар. Мәселен, «кеш» сөзі кешкі уақытты білдіріп қана қоймай, «кеш қалмау, кеш қалу» секілді басқа мағынаны да білдіреді. Бұл сөз тіркестері қазақтар уақытты қалай бағалап, оның маңызын пайымдай алатынын көрсетеді.
<i>Уақыт және дәстүр</i>	
Уақыт ұғымы ағылшындарда ұлттық сәйкестендіру не бірегейлендіру барысында маңызды рөлге ие. Салт-дәстүрлер, мерекелер мен тарихи оқиғалары уақытқа қатысты ұжымдық жадты қалыптастырады. Мысалы, Жаңа жылды немесе Рождествоны тойлау мәдени байланыстарды нығайтатын белгілі бір уақыт шеңбері мен ритуалдарына тікелей байланысты.	Қазақ мәдениетінде уақыт белгілі бір салт-дәстүр және әдет-ғұрыптармен тікелей байланысты. Мәселен, көптеген жөн-жоралғылар мен мейрамдар белгілі бір мерзімге немесе уақыт шеңберіне сәйкес жүзеге асырылады. Бұл буындар арасындағы сабақтастықты қамтамасыз етеді (Жыл басы – Наурыз; Өз Наурыз болмай жаз болмайды, Жаз болмай, маз болмайды).
<i>Уақыт философиясы</i>	
Ағылшындардың танымындағы әлемнің тілдік бейнесінде «уақыт» ұғымы ежелгі ағылшын тіліндегідей «Уақыт/Time» секілді гүлдену, өрлеу және молшылық секілді түсініктермен түйіскен созылықты білдіреді және оған сызықтық, желілік сипат тән [6, 330].	Уақыт ұғымына қатысты қазақ философиясы шыдам, сабыр, күту секілді сөздерді де қамтиды (Мысалы, «Сабыр түбі – сары алтын»; «Сабырлы жетер мұратқа, сабырсыз қалар ұятқа»; «Асықпаған арбамен қоян алар»). Уақыт түсіністік пен құрметті талап ететін әлдебір құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл табиғатпен үйлесімділік және ата-бабаларға құрмет секілді мәні терең мәдени құндылықтардың көрінісі іспеттес.

Яғни, қазақ және ағылшын тіліндегі «уақыт» ұғымы күрделі әрі көп қырлы түсінік. Бұл ұғым мәдени құндылықтарды, тілдік ерекшеліктер мен өмір философиясын қамтиды. «Уақыт» түсінігін лингвомәдениет контексті тұрғысынан зерттеу қазақ және ағылшын халықтарының дүниетанымын және олардың қоршаған ортамен орнатқан айрықша, бірегей байланыстарын түсінуге мүмкіндік береді.

2-кесте. Уақыт ұғымына қатысты қазақ және ағылшын тіліндегі ұқсас мақалдар

Ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдер	Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер	Мағынасы
Time is money	Уақыт – алтын	Уақыт құндылығы жайлы
Better late than never	Ештен кеш жақсы	Бір іс-әрекетті ешқашан жасап көрмегеннен гөрі кеш те болса жасап көрген дұрыс
A stitch in time saves nine	Еріншектің ертеңі бітпес	Әрбір дүниені уақытында жасаған жөн
Time flies when you're having fun	Жас кездегі бір минут – қартайғандағы бір жыл	Жас кезде уақыт көз ілестірмес жылдамдықпен өтетіні жөнінде
Time is a great healer	Уақыт – емші	Уақыт өте уайым-қайғының сейіліп, жан жарасы жазылатыны жайлы
Other times, other manners	Елу жылда ел жаңа	Уақытпен қатар қоғамның дамуы, өзгеруі жөнінде
Time will tell	Уақыт – сыншы Уақыт төреші	Әр нәрсенің парқына уақыт төрелік ететіні туралы
The darkest hour is that before the dawn	Батар күннің атар таңы бар	Бүгін ертеңмен жалғасатыны, қандай жамандық болса артынан жақсылық жүретіні жайлы
There is a time for everything	Сабақты ине сәтімен	Қандай да бір істің уақыты келгенде оң бағытта өрбитіні туралы
Old age is a malady of which one dies	Кәрілік – дауасыз дерт	Кәрілікке ешбір шара жоқ екені жөнінде

Яғни біз жоғарыдағы кестеде қазақ тілі және ағылшын тіліндегі «уақыт» ұғымына қатысты мән-мағынасы бойынша ұқсас, өзара үндес мақал-мәтелдерді топтастырдық. Т.Г. Орлова бұл жөнінде «мақал-мәтелдердің бейнелік құрылымы, бейнелік уәждемесі мен ішкі формасының ұқсас болуы адам санасындағы бейнелік және ассоциативтік байланыстардың ұқсас екенін дәлелдейді, ал олардың арасында айырмашылықтардың болуы тарихи және мәдени дәстүрлерге байланысты» [9, 1249] деген пікір білдіреді. Ал Е.Э. Хлебникова мен Л.В. Никитинская «уақыт» жөніндегі кейбір ағылшын мақал-мәтелдерінің шығуы тарихи оқиғалар мен өнеркәсіптік өзгерістерге байланысты екенін айтады. «XIX ғасырда өнеркәсіптік революция дамып, уақыттың құндылығы жайлы түсінік өзекті бола түсті» [10, 66]. Мәселен, «*Time is money*» мақалы капитализмнің берік орнығуына байланысты жаңа экономикалық көзқарасты бейнелейді. Сондай-ақ, кейбір мақалдардың мазмұнында уақыт туралы сөз болмағанымен, контекст арқылы бұл мақалдың белгілі бір тарихи кезең жөнінде екенін ұғамыз. Мысалы, «*All roads lead to Rome*». Бұл мақал

Британияға христиан дінінің енуіне байланысты. Б.з.д. 597 жылы Британияны жалпы христиандандыру басталды. Осы уақытта Рим шіркеуінің өкілдері монах Августиннің аралына бет алды, мұның нәтижесінде англо-саксондар бірте-бірте христиан дініне өтті [11]. Ал қазақ тілінде «Ашаршылықта жеген құйқаның дәмі ауыздан кетпес, қара қайыста соққан түйенің табы кетпес» деген мақал бар. Бұл мақал қазақ халқының ХХ ғасырда басынан өткерген қиын-қыстау кезеңін еске түсіреді. Сондай-ақ, уақыт туралы кейбір мақалдар қазақ халқының салт-дәстүр, әдет-ғұрпы және қоғамдық қарым-қатынастары жайынан хабар береді. Мәселен, «Бір күн дәм татқан жерге қырық күн сәлем», «Құда – мыңжылдық, күйеу – жүзжылдық».

Сондай-ақ, қазақ және ағылшын тілдерінен ақпан айына қатысты мақалдарды таптық. Мәселен, ағылшын тілінде «February fill dyke, be it black or be it white, «If in February there be no rain, 'tis nether good for hay nor grain» секілді ақпан айына байланысты мақалдар бар. Ағылшын тіліндегі бұл мақалдар нақты бір айға, яғни ақпанға арналған және олардың қалыптасуына ағылшындар орналасқан географиялық аймақ, ол аймақтағы табиғат, климаттық жағдайлар әсер еткен. Англияда ақпан айы әдетте жаңбыр мен қар толассыз жауатын ай ретінде есептеледі. Бірінші мақалдағы жердің не балшықтан қап-қара, не қардан аппақ болатыны осыған қатысты айтылған. Ал екінші мақалдан адамдардың ақпандағы күн райына қарап өз шаруашылықтары жөнінде болжам жасағанын біле аламыз. Өйткені, қыс соңында жаңбыр жеткіліксіз мөлшерде жауса, егіннің түсіміне теріс әсер етеді деп есептеген [12].

Қазақ тілінде «Ақпан-дақпан алты күн, аяғымен жеті күн», «Үт келді, жұт келді», «Үт кірді, үсік шықты», «Үт кірді, үйге құт келді», «Қыстың соңы – жеті тоғыс» деген мақалдар бар. Мұндағы «Үт» сөзі қазақ тіліндегі ақпан сөзінің көнерген нұсқасы. «Үт – зат. көне. Ақпанның 22-нен наурыздың 21-не дейінгі мерзім, сиыр шуақ басталған кез» [13]. Бұл мақалдарға көз жүгіртетін болсақ, қазақ тіліндегі «ақпан» айына қатысты мақал-мәтелдер бір жағынан ызғарлы мезгілдің жайсыз мінезін ғана айтып қоймай, сонымен қатар ертеңгі күнге деген үмітті де білдіреді. «Үт келді, жұт келді» деп ақпан айы соңындағы боранды бұрқасындар мен долы дауылдарды меңзесе, «Үт кірді, үсік шықты», «Үт кірді, үйге құт келді» деп көктем келіп, тіршілік оянып, жылы әрі жақсы күндердің бастау алғанын білдірсе керек.

Сонымен қатар, жастық пен кәрілік те «уақыт» ұғымын білдіретін сөздер. Ағылшын тіліндегі «кәрілік» жайлы мақалдарда теріс коннотация басым екені байқалады, сондай-ақ, олар егде жастағы адамдарды түрлі жан-жануарларға (ape, bees, dog, goose) теңейді. Мәселен, «Age breeds aches» – кәрілікпен сырқаттар қоса келеді; «Old age is sickness of itself» – кәріліктің өзі бір ауру; «Old age is a malady of which one dies» – кәрілік адамға ажал әкелетін ауру; «When bees are old, they yield no honey» – кәрі аралар бал әкелмейді; «An old ape has an old eye» – кәрі маймылдың көздері де көрмес; «An old fox needs not to be taught tricks» – кәрі түлкіні оқыта алмайсың; «You cannot teach an old dog new tricks» – қартайған итке жаңа нәрсе үйрете алмайсың; «An old man's end – to keep sheep» – Қарияның жолдың соңында қой бағу ғана күтеді; «There's no fool like an old fool» – кәрі ессізден асқан ессіз жоқ; «Old men are twice children» – бір қария екі балаға татиды; «Old age doesn't protect from folly» – қарттық ақымақтыққа қарсы келе алмайды. Бұлар ер адамдардың қартаюуына қатысты мақал-мәтелдер. Ал әйел адамдардың жасына қатысты мақал-мәтелдерінде негативті реңк қана емес, әзіл-сықақ, мысқыл да кездеседі: «The hell of women is old age» – кәрілік – әйелдің тозағы; «The longest five years in a woman's life is between twenty nine and thirty»

– әйелдің өміріндегі ең ұзақ бес жыл – жиырма бес пен отыздың арасы. Сонымен қатар, «Old age is no fun»; «Old age is not a blessing»; «Old age is a trying stage» секілді қарттықты өмірдің мәнсіз, көңілсіз кезеңіне теңейтін мақалдары да бар. «Youth lives on hope, old age on remembrance» – жастар үмітпен, қарттар естеліктермен өмір сүреді; «Young people don't know what age is, old people forget what youth was» – жастар кәріліктің не екенін білмейді, қарттар жас болудың не екенін ұмытады; «A young man looks into the future as an old man into the past» – Жастар болашаққа, ал қарттар өткеніне көз салады. Бұл мақалдар жастық пен кәрілікті антитезалық салыстыру арқылы жастардың келешектен күтері көп, ал қарттар тек өткенін аңсаумен болатынын баяндайды. Дегенмен кейбір мақалдарда қарттықтың даналыққа теңестірілгені аңғарылады. Бірақ олардың негізін қарттардың жан-жануарлар ретіндегі метафоралары құрайды. Жоғарыда келтірілген мақал-мәтелдерде қарттар жан-жануарлар ретінде ұсынылып, оларды ақымақ деп сипаттаса, бұл мақалдар легінде оң коннотация байқалады. Мысалы, «Old foxes need no tutors» – кәрі тұлкіге ұстаз керек емес; «You can't catch old birds with chaff» – кәрі құсты алдай алмайсың; «An old dog barks not in vain» – кәрі ит себепсіз үрмейді. Ал енді жастыққа қатысты мақалдарға келсек, онда көбінесе жастардың тәжірибесіздігі, өздеріне деген сенімділіктері жайлы баяндалады: «Youth is easily deceived because it's quick to hope» – жастарды алдау оңай, өйткені олар сенгіш; «Never send a boy to do a man's job» – еркектің жұмысын ешқашан балаға тапсырмаңыз; «Youth and age will never agree» – жастық пен қарттық ешқашан келісімге келмейді; «Young folks think old folks to be fools, but old folks know young folks to be fools» – жастар кәрілерді ақымақ деп ойлайды, ал қарттар жастардың ақымақ екенін біледі.

Ал қарттық туралы қазақ мақал-мәтелдері мүлдем басқа сипатта. Қазақ халқының түсінігінде қарттық мол өмірлік тәжірибемен, даналықпен теңестіріледі. Мәселен, «Жас жүрген жер – мереке, қарт жүрген жер – береке»; «Шалға қарттық, жігітке жастық жарасады»; «Қарты бардың жұрты бар, кемпірі бардың құрты бар»; «Қарттың айтқанын істе, Жастың тапқанын же»; «Бүгінгінің қартымыз, кешегінің артымыз»; «Қарты бар елдің қазынасы бар, қызы бар елдің базынасы бар»; «Шалды шақыр, асыңа келсін, шалдығына күл, басыңа келсін»; «Алтыға дейін бала ерке, алпыстан кейін шал ерке»; «Жасында байқары жоқтың, Жасы жеткенде айтары жоқ»; «Өсетін елдің қарты қазына болар, өспейтін елдің қарты қазымыр болар»; «Жақсы қартайса, жазып қойған хаттай, жаман қартайса, бықсып жанған оттай»; «Жасында жалықпасаң – қартайғанда тарықпайсың»; «Кәрілік – дауасыз дерт»; «Жастықта жиған білімің – қарттыққа жұмсар мүлігің»; «Адам өзінен кейінгілерді көріп қартаяды»; «Парасат көрсең – қарттықтан, тамаша көрсең – жастықтан»; «Уақыт – білгенге қазына, білмегенге – быламық»; «Жасқа – қызмет, қартқа – құрмет»; «Тәліміне қарай кәрілігі». Бұл мақал-мәтелдерде қарттықты сипаттау үшін жастық шақпен салыстырған. Алайда осы тақырыптағы ағылшын мақал-мәтелдерінен айырмашылығы – жастарға көп үміт артылады, қарттықтың мағыналы, мазмұнды, молшылықта болуы – жастық шақтағы еңбекке тікелей байланысты екені баяндалады. Яғни қарттықты айта отырып, жастарды еңбекке, жақсы істер жасауға баулиды. Сондай-ақ, қарттықтың парасатты не парықсыз болуының негізі жастық шақта қаланатынын мәлімдейді. Демек, ағылшын мақал-мәтелдерінде қарттық әлсіздік, күштің таюы, дәрменсіздік және ақылсыздық, аурушандық секілді түсініктер арқылы сипатталады, ал қазақ мақал-мәтелдеріндегі қарттық даналық, байыптылық, парасаттылық секілді оң коннотациядағы ұғымдар арқылы көрініс табады. Жастық туралы мақал-мәтелдерде ағылшындар жастарды тәжірибесіз көрсе, қазақтар жастарға үлкен жауапкершілік жүктейді.

Қорытынды

Мақал-мәтелдер кез келген халықтың мәдени мұрасы ретінде айрықша маңызға ие, олар сол халыққа тән ұлттық дүниетанымның, салт-дәстүр мен тұрмыс-тіршілігінің жарқын үлгісі. Қазақ және ағылшын тіліндегі уақыт ұғымына қатысты мақал-мәтелдер осы екі халықтың өмірлік құндылықтары мен ұстанымдарының ерекшеліктерін, сондай-ақ, тарихи және әлеуметтік жағдайға негізделген айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтауға мүмкіндік берді. Уақыт жөніндегі қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерін талдау барысында екі мәдениетте де уақыт құндылығы маңызды рөл атқарғанымен, олардың бұл ұғымға қатысты тәсілдемелері өзгеше. Қазақ мақал-мәтелдерінде көшпелі өмір салтына, табиғи циклдарға қатысты ұстаным болса, ағылшын мақал-мәтелдерінде уақыттың материалдық құндылығы мен тиімділігіне баса назар аударылады. Бұл айырмашылықтар мен ұқсастықтар осы екі мәдениеттегі уақытқа қатысты түрлі философиялық тұжырымдар мен мәдени түсініктерді айқындайды. Мақал-мәтелдер әрбір халықтың сан ғасырлық даналығы мен өмірлік тәжірибесін көрсететін бірегей тілдік бірлік болғандықтан оларды зерттеу түрлі халықтар арасындағы мәдениетаралық диалогты нығайтуға ықпал етеді. Осылайша, қазақ және ағылшын тіліндегі уақыт туралы мақал-мәтелдерді зерттеу – уақыт ұғымына қатысты екі халықтың көзқарастарын айқындап қана қоймай, сонымен қатар, екі ұлт арасында өзара ынтымақтастық пен мәдени байланыстар орнатып, ұлттық құндылықтарды сақтауға және дәріптеуге үлкен үлес қосады.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Д.М. Әбітай мақала тақырыбы бойынша материалдарды жинақтау және іріктеу ісімен айналысты, сондай-ақ, мақаланың негізгі бөлімін жазды, жинақталған материалдарға талдау жүргізді. Ф.К. Исмаилова мақаланың кіріспе және қорытынды бөлімін жазды, түзетулер енгізіп, техникалық рәсімдеумен айналысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Амирова А., Бейсенбай А., Өмірбекова Ж. Қазақ паремиологиялық кеңістігіндегі «билік» субконцептісінің семантикалық өрісі // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – №2 (147). – Б. 8-17.
2. Паизбекова А.Дж. Репрезентация национально-культурной специфики концепта «ВРЕМЯ» // Вестник РУДН. – 2015. – №2. – С. 100-109.
3. Джусупов М., Алибекова К.Е., Мажитаева Ш. Специальная лексика и пословицы (лингвоконтрастивные и методические аспекты). – Ташкент: MERIUS, 2013. — 140 с.
4. Уткина Л.Н., Ковалевич Д.С. Концепт «время» в англоязычных пословицах и поговорках // Язык и текст langpsy.ru. – 2018. – Том 5. № 2. – С. 82–90 doi:10.17759/langt.2018050214
5. Сорокин Ю.А. Этническая конфликтология. – Самара: Лицей, 2001. – 96 с.
6. Разоренов Д.А. Лингвокультурные особенности концепта «Время» в английском языке // Известия ТулГУ. Гуманитарные науки. – 2010. – № 1. – С. 329-335.

7. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. – 656 б.

8. Lakoff G., Johnson M. *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. – New York: Basic Books, 1999. – 624 p.

9. Orlova T.G. Structural. and Semantic Features and National Specificity of English and Russian Proverbs with the Meaning ‘Old’, ‘Young’ // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2023. – Т. 14. № 4. – С. 1235–1252. – URL: <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2023-14-4-1235-1252> (дата обращения: 02.02.2025)

10. Хлебникова, Е.Э. Концепт ценности времени в английских пословицах / Е.Э. Хлебникова, Л.В. Никитинская // Молодой ученый. – 2024. – № 2 (501). – С. 65-69.

11. Христианизация Британии [Электронный ресурс]. – 14.03.2025. – URL: <https://time.graphics.ru/period/1569064> (дата обращения: 02.02.2025)

12. The Oxford Dictionary of Proverbs [Электронный ресурс] – 14.03.2025. – URL: <https://books.google.ru/books?id=GtVxСgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата обращения: 02.02.2025)

13. Үт [Электронды ресурс]. – 14.03.2025. – URL: <https://sozdikqor.kz/soz?id=459916&a=%C3%9AT> (дата обращения: 02.02.2025)

D.M. Abitay¹, F.K. Ismailova²

¹ *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

² *Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

The concept of ‘Time’ in Kazakh and English proverbs

Abstract. The concept of ‘Time’ in English and Kazakh proverbs is an interesting object of research in the context of cultural and philosophical aspects of time perception. Proverbs, as an expression of folk wisdom, are an important tool for understanding how different nations perceive and value time. This paper explores the reflection of the concept of time in proverbs, identifying similarities and differences in its perception. Comparative analysis of proverbs about time in English and Kazakh languages has revealed not only differences in approaches to its understanding, but also common features, such as awareness of its significance and irreversibility. While in English linguoculture time is often seen as a key factor on the way to efficiency and success, Kazakh people give time a philosophical significance. In analysing the views and positions reflected in the worldviews of the two peoples, a comparative research method was used. This study contributes to a deeper understanding of cultural differences and similarities, as well as determines the role of language as a means of expressing cultural values. The work can serve as a basis for further research in the field of cultural anthropology and linguistics, as well as open new perspectives for studying the relationship between language, culture and worldview of a particular nation.

Keywords: linguoculture, time, philosophy, worldview, proverbs, folk wisdom, culture.

Понятие «время» в казахских и английских пословицах

Аннотация. Понятие «время» в английских и казахских пословицах представляет собой интересный объект исследования в контексте культурных и философских аспектов восприятия времени в двух разных языках и культурах. Время — это универсальная концепция, однако его интерпретация может значительно различаться в зависимости от культурного контекста. Пословицы как выражение народной мудрости являются важным инструментом для понимания того, как разные нации воспринимают и ценят время. В данной статье исследуется отражение понятия времени в пословицах двух культур, выявляются сходства и различия в его восприятии. Сравнительный анализ пословиц о времени на английском и казахском языках позволил выявить не только различия в подходах к его пониманию, но и общие черты, такие, как осознание его значимости и необратимости. В то время как в английской лингвокультуре время часто рассматривается как ключевой фактор на пути к эффективности и успеху, казахский народ придаёт времени философское значение. При анализе взглядов и позиций, отражённых в мировоззрении двух народов, использовался метод сравнительного исследования. В результате данное исследование способствует более глубокому пониманию культурных различий и сходств, а также определяет роль языка как средства выражения культурных ценностей. Работа может послужить основой для дальнейших исследований в области культурной антропологии и лингвистики, а также открыть новые перспективы для изучения взаимосвязи языка, культуры и мировоззрения определенной нации.

Ключевые слова: лингвокультура, время, философия, мировоззрение, пословицы, народная мудрость, культура.

References

1. Amirova A., Beisenbai A., Omirbekova Zh. Kazakh paremiologicalykenistigindegi «bilik» subkonseptisinin semantikalyk orisi [Semantic field of subconsciousness 'authority' in Kazakh paremiological space]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series Philology, 2 (147), 8-17 (2024) [in Kazakh]
2. Paizbekova A.J. Representacija nacional'no-kul'turnoj specifiki koncepta «VREMJA» [Representation of national-cultural specificity of the concept 'TIME']. Vestnik RUDN, 2, 100-109 (2015) [in Russian]
3. Dzhusupov M., Alibekova K.E., Mazhitaeva Sh. Special'naja leksika i poslovice (lingvokontrastivnye i metodicheskie aspekty) [Special vocabulary and proverbs (linguocontrastive and methodological aspects)]. (Tashkent, MERIUS, 2013, 140 p.) [in Russian]
4. Utkina L.N., Kovalevich D.S. Concept 'time' in English proverbs and sayings. Language and Text langpsy.ru, 5(2), 82-90 (2018). DOI: <https://doi.org/10.17759/langt.2018050214> [in Russian]
5. Sorokin Ju.A. Jetnicheskaja konfliktologija [Ethnic conflictology]. (Samara, Licej, 2001, 96 p.) [in Russian]
6. Razorenov D.A. Linguo-cultural peculiarities of the concept "tense" in the English language. Izvestiya Tula State University. Humanities, 1, 329-335 (2010) [in Russian]

-
7. Mamyrbekova G. Kazak tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of Arabic, Persian words in the Kazakh language]. (Almaty, Memlekettik tildi damyту институты, 2017, 656) [in Kazakh]
 8. Lakoff G., Johnson M. Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought. (New York, NY, Basic Books, 1999, 624)
 9. Orlova T.G. Structural and Semantic Features and National Specificity of English and Russian Proverbs with the Meaning 'Old', 'Young'. Vestnik Rossijskogo universiteta družby naro dov. Serija: Teorija jazyka. Semiotika. Semantika, 14, 4, 1235–1252 (2023). DOI: <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2023-14-4-1235-1252>
 10. Khlebnikova, Ye.E., L.V. Nikitinskaja Koncept cennosti vremeni v anglijskih poslovicah [The concept of the value of time in English proverbs]. Molodoj uchenyj, 2 (501), 65-69 (2024) [in Russian].
 11. Hristianizacija Britanii [The Christianisation of Britain] [Electronic recourse]. – 14.03.2025 – URL: <https://time.graphics/ru/period/1569064> (assessed: 02.02.2025) [in Russian]
 12. The Oxford Dictionary of Proverbs [Electronic resource] – 14.03.2025. – URL: <https://books.google.ru/books?id=GtBxCgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (assessed: 02.02.2025).
 13. Ut [Electronic resource]. – 14.03.2025 – URL: <https://sozdikqor.kz/soz?id=459916&a=%C3%9AT> (assessed: 02.02.2025) [in Kazakh]

Авторлар туралы мәліметтер:

Әбітай Д.М. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: abitaydinara@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1387-9793.

Исмаилова Ф.К. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: fari1996@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9685-6791.

Abitay D.M. – Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: abitaydinara@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1387-9793.

Ismailova F.K. – Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: fari1996@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9685-6791.

Абитай Д.М. – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: abitaydinara@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1387-9793.

Исмаилова Ф.К. – Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: fari1996@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9685-6791.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).